

УДК 340.132.6

С. Прийма, кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Принцип розумності тлумачення норм права

Розум є однією з найскладніших категорій, якими пронизане право. Без правильного її розуміння неможливо правильно розуміти саме право, а отже, правильно його реалізовувати у будь-якій формі. Адже загальновідомо, що «право — це насамперед розум» (*Lex est aliquid rationis*).

Розумність традиційно розглядають як одну з чеснот людини поряд із справедливістю, розважливістю та мужністю¹. Саме розумність є тим, що просив премудрий Соломон у Бога, щоб бути здатним управляти своїм народом і судити його. А апостол Павел на підтвердження властивості розуму бути основою правосуддя писав: хіба немає між вами жодного розумного, хто міг би розсудити між братами своїми? (1 Кор. 6, 5).

У філософії розум є категорією, що позначає абсолютне начало, яке складає ядро родової сутності людини та виявляє себе у формах пізнання, цілеспрямування, організації та виробництва. Тобто він є певним абсолютном, що лежить в основі будь-якої сфери діяльності людини. Узагальнюючи різноманітні прояви розуму у формі філософії, людина набуває можливості використовувати всю повноту творчої енергії розуму для відтворення самої себе як цілісної істоти².

Відомо, що своєрідний культ розуму був характерний для епохи Просвітництва, коли людину наділяли здатністю пізнання світу в усіх його проявах. Природно, що головним інструментом при цьому був людський розум. Однак це явище сягає своїм корінням ще глибше. Так, ще за часів Давньої Греції виникла раціоналістична традиція — філософський напрям, що визнавав розум основою пізнання і поведінки людей, джерелом і критерієм істинності всіх життєвих спрямувань

¹ Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 222.

² Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2002. – С. 314–315.

людини. При цьому раціоналізм бере свій початок від філософії Сократа, який вважав, що метою людини є пізнання самої себе. Єдиний шлях до цього він убачав у раціональному мисленні.

Для юриспруденції розум — це життя права. Особливого значення він набув у англо-американській правовій системі, де фактично визнається першочерговим серед джерел права, хоча з формально-юридичного боку відіграє лише допоміжну роль¹. Так, у системі англійського загального права (common law) значно поширеною є ідея про розумність позитивного права; його основою впродовж англійської історії служив принцип «верховенства розуму» (rule of reason) або «здоровий глузд». Відповідно до нього принцип (норма), згідно з яким вирішувалася справа, мав бути обумовлений самою природою правосуддя, а не просто містити посилання на відповідні нормативно-правові акти². Це пояснюється існуванням фундаментального обов'язку судді щодо розумного здійснення свого розсуду; адже нерозумний варіант є незаконним і суддя має уникати його. Розумність при цьому має охоплювати не лише результат, а й процес. Це означає, що підкидання монети може привести до необхідного результату, однак цей процес не можна вважати розумним³.

У системі загального права поняття «розум» має кілька значень. В одних випадках воно характеризується як повсякденне життя, суть загального (суддівського) права, в інших — як певний розумний засіб заповнення існуючих прогалин у статутному праві. При цьому пояснюється, що розум не є якимось невизначеним почуттям справедливості конкретних індивідуумів; це розум у тому вигляді, як його розуміють судді, які піклуються перш за все про створення стрункої системи права⁴. Разом із цим «розум» сприймається також у сенсі ухвалення розумного суддівського рішення з певної справи в умовах, коли існують серйозні прогалини в механізмі правового регулювання відносин у відповідній сфері⁵. Так, судді, керуючись здоровим глуздом,

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 1999. – С. 264–265.

² Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – С. 68, 308.

³ Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. / А. Барак. – М. : НОРМА, 1999. – С. 151, 307.

⁴ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – С. 265.

⁵ Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Проспект, 2005. – С. 609–610.

мають вирішити, чи розумно вимагати від одного з подружжя продовжувати терпіти поведінку іншого. Саме розум дозволяє їм отримувати одноманітні результати у справах аналогічного характеру, унаслідок чого поступово виробляються раціональні принципи, які згодом зможуть застосовуватися у багатьох різноманітних ситуаціях без будь-якого обмеження справедливості¹.

Крім цього, розумність є одним із важливих критеріїв для судової перевірки поведінки суб'єктів права. Наприклад, оцінюючи розумність дій адміністративних органів, англійські суди використовують стандарт Венсбері, який був сформульований у справі *Associated Provincial Picture Houses v. Wednesbury Corporation* (1948). Відповідно до нього рішення адміністративного органу, прийняте в межах його дискреційних повноважень, може бути скасоване у процесі здійснення судового контролю, якщо воно є настільки нерозумним, що жоден інший адміністративний орган, діючи розумно, не прийняв би його².

Проте категорією «розум» користуються не лише в системі англо-американського права. У літературі можна зустріти погляд, згідно з яким романо-германська правова система формувалася на основі римського права, котрому вже була відома ідея, за якою суспільство має підкорюватися нормам розуму³. У країнах із цією системою, де право є насамперед продуктом законодавства та норми права мають загальний характер, розум зазвичай шукають у самому чинному праві у процесі його застосування й тлумачення. Розум тут відіграє більш важливу роль у тлумаченні закону, ніж у тому, щоб побудувати право. Таким чином, саме принцип розумності є тією спільною основою, яка об'єднує дві основні правові системи (англосаксонську та романо-германську): між емпіризмом англійців та логікою французів існує щось середнє — поняття, що їх примирює та становить центр цих систем. Це поняття — розум⁴.

¹ Ллойд Д. Ідея права: репресивне зло или соціальна необхідність? / Д. Ллойд ; пер. с англ. Ю. М. Юмашева, М. А. Юмашевой. – М. : Юнона, 2002. – С. 70.

² Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – С. 377.

³ Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олена Олександрівна Уварова. – Х., 2009. – С. 71.

⁴ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – С. 264, 268–269.

Важливо відзначити, що дослідження категорії «розум» необхідне також для ефективного здійснення інтерпретаційної діяльності, що обумовлюється загальним характером права, а також особливою його мовою. Важко уявити, що без розумності можливо відшукати дійсний зміст оціночних термінів або здійснити аналіз будь-якої норми, наділеної ознакою абстрактності, щодо конкретного життєвого випадку. Як відзначає Р. Циппеліус, здатність підпорядковувати ситуацію тій чи іншій нормі, уміння правильно асоціювати ту чи іншу ситуацію з нормою права, що її регулює, є талантом розсудливості¹. Це положення стосується не лише правозастосування, а має реалізовуватися і під час інтерпретації. Адже згадане асоціювання життєвих випадків із невідтлумаченою нормою є неможливим. Таким чином, тлумачення права так само має відповідати вимогам розумності або ж розсудливості, і якщо ця діяльність не засновується на розумності, то говорити про ефективність її здійснення досить важко.

Розумність відображає якісний бік інтерпретації та властива їй саме через те, що вона є діяльністю, в основі якої знаходиться така властивість людської свідомості, як розум. Так, якщо говорити про тлумачення як про діяльність, яка здійснюється розумною особою, то це означатиме, що інтерпретатор виявляє себе як розсудливий, стриманий, толковий суб'єкт.

Г. Радбрух відзначав, що зазвичай юридичне тлумачення відрізняється від інтуїтивних форм примітивного тлумачення (релігійного, мистецтвознавчого тощо) своєю в цілому раціональною природою. Воно є не магічним або містичним тлумаченням, не грою глибодумності, а логічною інтерпретацією². Так само Є. В. Васьковський, посилаючись на Г. Ф. Пухту, наголошував на тому, що від крайнощів юриста мають охороняти здоровий глузд і розум; на його думку, зовнішні, такі, що не проникають до суті справи, правила корисні лише для слабких голів, оскільки звільняють їх від необхідності самостійного мислення. Але таким особам краще за все не братися за тлумачення³. Саме через це розумність разом із добросовісністю слід

¹ Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути. – К. : Реферат, 2004. – С. 129.

² Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух ; пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько. – К. : Тандем, 2006. – С. 32.

³ Васьковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковский. – М. : АО «ЦентрЮрИнфоР», 2002. – С. 57.

визнати критерієм, межею здійснення інтерпретатором своїх повноважень¹.

Водночас принцип розумності інтерпретації і сам має відповідні критерії. Так, Я. Г. Єсіпович зазначав, що для того, аби тлумачення законів сприймалося як розумне й правильне, необхідно дотримуватися таких загальних правил і положень: 1) насамперед через те, що тлумачення закону має прагнути до встановлення точного сенсу й істинного розуму його, то очевидним є те, що цей істинний розум не може і не повинен суперечити загальному здоровому глуздові; 2) яким би чином не тлумачився закон: за буквальним його сенсом, за ціллію видання чи за загальним духом законодавства, він завжди має інтерпретуватися згідно із справедливістю; 3) закон не може тлумачитися зі шкодою тим особам, задля охорони прав яких він приймався; 4) суд не є відповідальним за недоліки законів, адже законодавчої влади він не має і, отже, не може ані змінювати, ані покращувати законів, але зобов'язаний застосовувати їх лише так, як вони існують; 5) касаційний суд повинен тлумачити закони не інакше як у дусі законодавця, убачаючи ту мету і ті наслідки, що припускав законодавець, видаючи закон, так, щоб наслідки від видання закону збігалися з наслідками від його тлумачення; 6) тлумачення законів має встановлювати їх точний сенс та істинний розум².

Ці критерії доповнені в одному з принципів природного права, де ідея розумності втілена в таку формулу: норма позитивного права є нечинною, якщо вона сформульована нечітко, містить суперечності чи суперечить іншим нормам, або ж її вимоги неможливо дотримати. Наприклад, суддя Е. Коук у справі доктора Бонема (Dr. Bonham's Case) (1610) зазначав: якщо прийнятий закон суперечить загальному праву та здоровому глузду, є злочинним або неможливим до виконання, його слід визнати нечинним і зупинити його дію³. Таким чином, позитивне право також пронизується елементами розуму: почасти безпосередньо, у формі усвідомлення справедливості, яке, крім того, обумовлює ще й необхідну критику чинного права. Разом із цим вважають, що по-

¹ Вердиян Г. Добросовестность как один из пределов осуществления гражданских прав [Електронний ресурс] / Г. Вердиян // Право и жизнь. – 2012. – № 2 (64). – Режим доступу: <http://www.law-n-life.ru/arch/n162.aspx>.

² Єсіпович Я. Г. О толковании законов / Я. Г. Єсіпович // Журн. Мин-ва юстиции. – 1894. – № 2. – С. 103–106.

³ Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції: навч. посіб. / С. В. Шевчук. – Х.: Консум, 2002. – С. 52, 54.

няття розуму набуває легітимуючої сили, тобто розум наділяється функцією легітимізації права. До того ж завдяки зв'язку ідеї права з розумністю особа, яка здійснює тлумачення або застосування права, повинна виходити з припущення, що закони завжди розробляються не за принципом довільної випадковості, а для досягнення у певному обсязі розумних і через це відтворюваних цілей, адже де панує право, панує також і розум¹. Тому, згідно з ідеєю права, закони і застосовувати (тлумачити) потрібно відповідним чином².

Цікавим для цього дослідження є погляд цивілістів, які визначають розумність як дії, що здійснила б людина, яка має нормальний, середній рівень інтелекту, знання та життєвий досвід. Інакше кажучи, оцінюючи розумність діяльності, розглядаються не інтелектуальний або вольовий елементи реальних дій конкретного суб'єкта, а перевіряється можливість вчинення відповідних дій «середньою» особою. Істотним тут є те, що нормальна людина, бажаючи здійснити певну діяльність, була здатна зробити це в конкретних умовах. Наприклад, розумний строк — це час, необхідний розумній особі для вчинення дії в конкретному випадку. Під розумними ж діями слід мати на увазі ті, що здійснила би більшість людей у подібній ситуації³. Водночас конструкція «звичайна розумна людина» широко використовується англо-американським правом і визначається як чоловік (чи жінка) з лави присяжних або як «пасажир з автобуса в Клепхемі» (район Лондона)⁴.

Поняття розумної особи використовується також у принципах УНІДРУА. У них зазначається, що договір має тлумачитися відповідно до загальних намірів сторін, тобто у значенні, яке аналогічні сторонам розумні особи надавали б договорам у тих самих обставинах. Більше того, вимога розумності зобов'язує суб'єкта інтерпретаційної діяльності обирати дію та здійснювати її так, щоб вона за нормального розвитку причинно-наслідкових зв'язків мала принаймні мінімально корисну ефективність.

¹ Гюфе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гюффе ; пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. – К. : Альтерпрес, 2003. – С. 22, 33.

² Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе. Ч. 1 / Ф. Быдлински // Иностранная наука частного права. Вестник гражданского права. – 2006. – Т. 6, № 1. – С. 214.

³ Есипович Я. Г. О толковании законов / Я. Г. Есипович. – С. 115.

⁴ Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? / Д. Ллойд. – С. 68.

Однак, з іншого боку, не можна повністю прийняти наведений погляд представників цивільного права та перенести його до сфери тлумачення. Як уявляється, у сфері інтерпретації не слід говорити про середній, нормальний розум беззаперечно, оскільки неможливо ні в якому разі порівнювати розумне тлумачення, що здійснюється науковцем, професіоналом або звичайною особою, яка не має спеціальних знань у цій галузі. Крім того, «розумна людина» може бути обтяженою купою забобонів, неосвіченості, власних нерозв'язаних проблем тощо, а отже, цей термін є недостатньо точним¹.

Можна відмітити, що звернення до принципу розумності, крім указівки на розумну особу, відбувається також при визначенні строків і встановленні розмірів відшкодування шкоди. Наприклад, у практиці Європейського суду з прав людини категорія «розумність» вживається, як правило, у сполученні зі словом «строк», адже у ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплене право кожного на судовий розгляд у розумний строк.

Важливою функцією принципу розумності є перевірка інтерпретаційних висновків на абсурдність. Що більше підстав вважати отриманий результат безглуздим, то необхіднішим є використання засади розумності. Водночас слід відзначити, що так зване «золоте правило тлумачення» цілком обумовлюється принципом розумності: при існуванні різних варіантів розуміння тих самих термінів необхідно обрати той, що дозволяє уникнути абсурдності висновків. Отже, з можливих роз'яснень закону необхідно обирати те, при якому закон отримує найбільш розумне значення і може здійснити найбільш сприятливу дію².

Наприклад, недотримання вимог принципу розумності правотлумачної діяльності може бути причиною абсурдності інтерпретаційних результатів при тлумаченні ч. 2 ст. 376 ЦК України, відповідно до якої особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього, якщо дозволити отримувати це майно у спадок. У цьому разі саме принцип розумності інтерпретації права не дозволяє спадкоємцю набути права власності на незаконно зведену будівлю, оскільки це майно не є об'єктом права власності, про що зазначається у п. 6 Постанови Пленуму Вишого

¹ Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак. – С. 18.

² Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособие : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. – Т. 2, вып. 2, 3, 4. – С. 284.

спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» від 30.03.2012 р. № 6. До спадкоємців переходить лише право власності на будівельні матеріали, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва, а також обов'язок відшкодувати вартість витрат на знесення самочинного будівництва і приведення земельної ділянки до попереднього стану у разі його знесення (п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7).

Слід зазначити, що принцип розумності інтерпретації права набув формальної визначеності, принаймні в українській системі законодавства, хоча й у непрямій формі. Так, певний крок у бік визнання принципу розумності здійснений Кодексом адміністративного судочинства України, згідно з п. 6 ч. 3 ст. 2 якого у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди, зокрема, перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони розсудливо.

Наведемо ще кілька прикладів застосування принципу розумності під час інтерпретації. Так, при тлумаченні ч. 2 ст. 50 СК України (батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини) принципу розумності буде дотримано, якщо інтерпретувати цю норму, зокрема, у такому сенсі: обов'язком батьків є охорона здоров'я дітей, навіть у тому разі, коли для цього їм доведеться відмовитися від вакцинації власних дітей, якщо установа охорони здоров'я не надасть повної і правдивої інформації про її походження та не надасть доказів того, що вакцина пройшла всі випробування і є небезпечною для життя і здоров'я дітей.

Ілюстрацією принципу розумності тлумачення є також положення, що міститься в п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4, згідно з яким розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд, виходячи із засад розумності, виваженості та справедливості, визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, ураховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього

стану, добровільне — за власною ініціативою чи за зверненням потерпілого — спростування інформації редакцією засобу масової інформації. Так само і в п. 6.3 Методичних рекомендацій Мін'юсту «Відшкодування моральної шкоди» зазначається, що при визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності.

Відповідно до ст. 9 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожен має право на свободу релігії, що включає свободу проповідувати свою релігію чи переконання як індивідуально, так і разом з іншими, у публічному чи приватному порядку в богослужінні, навчанні, відправленні релігійних і культових обрядів. У зв'язку з цим виникає питання щодо меж проповідування своїх релігійних поглядів і можливості ревного звернення до віри та їх нав'язування, що охоплюється діяльністю прозелітів. Дотримання принципу розумності змусило Європейський суд тлумачити цю норму у такому сенсі, що хоча релігійна свобода відноситься насамперед до «глибини душі», вона включає, крім того, свободу сповідання релігії, включаючи право спробувати переконати свого ближнього. Водночас ст. 9 не захищає прозелітизм як діяльність, що пропонує матеріальні чи соціальні переваги, або як діяльність щодо здійснення зловживаючого тиску з метою отримання згоди долучитися до Церкви, про що Суд зазначив, наприклад, у справі Лариссис та інші проти Греції (*Larissis et al v. Greece*) від 24 лютого 1998 р. Таким чином, інтерпретація цього положення Конвенції, завдячуючи принципу розумності тлумачення, дозволяє встановити більш-менш конкретні межі здійснення релігійної проповіді.

Прикладом, навпаки, нехтування принципом розумності можна вважати дії Палати лордів в Англії у справі *R. v. Maginnis* (1987). Цей орган мав інтерпретувати зміст ст. 5 Закону «Про відповідальність за незаконний обіг наркотиків» 1971 р., де зазначалося, що правопорушенням є випадок, коли особа свідомо зберігає наркотик із наміром його постачання іншій особі. За цією справою поліція знайшла в автомобілі обвинуваченого пакунок з анашею, однак він стверджував, що пакунок належить не йому, а був залишений його знайомим, який збирався згодом забрати наркотики. Обвинувачений був засуджений судом першої інстанції за те, що свідомо зберігав у себе наркотик «з наміром його постачання іншій особі». При перегляді справи Палатою лордів було проголошено, що особа була засудженою обґрунтовано. На цьому наполягали чотири з п'яти лордів. І лише один — лорд Гофф

Чівелі — був незгодний із вироком саме через формулювання «з наміром постачання». Він доводив, що слово «постачати» не відповідає цій ситуації, оскільки не можна говорити про те, що працівник камери схову чи взуттєвої майстерні постачає клієнтам речі, залишені ними раніше. Таким чином, діяння підсудного мають кваліфікуватися не як постачання наркотиків, а як їх незаконне зберігання без мети збуту. На нашу думку, саме позиція лорда Гоффа Чівелі відповідає принципів розумності тлумачення, а інші лорди, порушивши його вимоги, допустили невиправданий буквалізм і тим самим неправильно інтерпретували норму закону.

Таким чином, принцип розумності тлумачення норм права можна визначити як засаду інтерпретаційної діяльності, відповідно до якої інтерпретатор повинен вирішити поставлені перед ним питання таким чином, аби уникнути абсурдності висновків, досягти максимуму обов'язкової корисності та відшукати компроміс між конфліктуючими нормами чи особами, що узгоджувалися б із загальними уявленнями про розумність.

Прийма С. Принцип розумності тлумачення норм права

В статті здійснена общетеоретическая характеристика принципа розумності інтерпретації норм права і проаналізована його здатність подолати абсурдні висновки правотлумачення. Також розглянуто таке властивість розуму, як об'єднання англо-американської і романо-германської правових систем.

Ключевые слова: розумність права, розум як джерело права, принцип розумності тлумачення норм права, подолання абсурдності інтерпретаційних висновків.

Pryma S. Principle of a reasonableness of interpretation of legal rules

In the article general theoretic characteristic of a principle of a reasonableness of interpretation of legal rules is carried out and its ability to overcome absurd conclusions of legal rules interpretation is analyzed. Such feature of reason as unification of Anglo-American and Romano-German legal systems is reflected also.

Keywords: reasonableness of the law, reason as authority, principle of a reasonableness of interpretation of legal rules, overcoming of absurdity of interpretative conclusions.